

Samfundsfag, demokrati og medborgerskab

Skal eleverne blive tilskuere eller deltagere?

MOGENS HANSEN

Abstract

Hvad er formålet med at undervise i samfundsfag? Et måske lidt banalt, men også vanskeligt spørgsmål. Når man læser de forskellige formålsformuleringer for faget, indgår der med forskellig vægt og med forskelligt ordvalg begreber som viden om samfundsforshold, aktiv stillingtagen til samfundsspørgsmål og aktiv deltagelse i demokratiske samfund. I bred forstand kan man med rette identificere samfundsfag som et helt centralt fag for at udvikle det medborgerskab, som der også er stor enighed om er et vigtigt fundament for demokratiet. Dette gælder – hvis man tager udgangspunktet i de forskellige formålsformuleringer – både hvad angår viden, stillingtagen og deltagelse.

*Men i hvilken grad lever undervisningen op til både at inspirere til at tilegne sig viden, tage stilling og ikke mindst medvirke til, at eleverne blive aktive samfundsborgere? Dette spørgsmål er udgangspunktet for denne artikel, der baserer sig på en lang række interviews med lærere og elever i Danmark, Norge, Sverige, England og Tyskland.**

Konklusionen på artiklen er, at der er en vis uoverensstemmelse mellem de officielle formålsbeskrivelser, og hvordan eleverne oplever undervisningen i samfundsfag og tilsvarende fag i de forskellige lande. Når lærerne skal formulere deres opfattelse af formålet

* Jeg har gjort rede for en række andre resultater af min undersøgelse i Samfundsfagsnyt nr. 220 fra december 2020.

med undervisningen, ligger deres opfattelse i høj grad i forlængelse af de officielle læreplaner, men når eleverne udtaler sig, viser der sig en tankevækkende modsætning. Eleverne er gennemgående glade for undervisningen, og de oplever, at de får et solidt indblik i samfundsmæssige forhold, og er også glade for de teoretiske sider af faget. Til gengæld er det et gennemgående træk – på tværs af lande og de forskellige udformninger af faget – at eleverne ikke udviser særlig stor tillid til politikerne og det politiske system. Tilsyneladende omsættes den større viden om samfundsforhold ikke til, at eleverne opnår tiltro til, at det eksisterende politiske system kan løse de problemer, som de unge opfatter som de væsentligste samfundsproblemer som miljø, klima og social ulighed, som er gennemgående temaer, når de unge bliver spurgt om, hvad de opfatter som de største samfundsproblemer.

På denne baggrund formuleres det spørgsmål, om undervisningen i samfundsfag i praksis lever op til formålsformuleringerne om at uddanne de unge til aktive samfundsborgere, og om der er behov for en fagdidaktisk diskussion af, hvordan faget praktiseres for at leve op til de flotte formålsformuleringer.

Indledning

Udgangspunktet for denne artikel er et projekt, hvor jeg har interviewet lærere og elever i en række forskellige lande om at undervise og blive undervist i samfundsfag. I efteråret 2019 og foråret 2020 besøgte jeg en lang række skoler (se nedenfor om antal og type) i Danmark, Sverige, Norge, Tyskland og England.* På alle skoler overværede jeg undervisning og talte med både lærere og elever om undervisning i samfundsfag** og tilsvarende fag.***

* Projektet er finansieret af Columbusfonden.

** Jeg anvender ordet samfundsfag som et generelt begreb om undervisning i samfundsfaglige problemstillinger. Dette bliver naturligvis kaldt forskellige ting i forskellige lande, men for overskuelighedens skyld anvendes her kun begrebet samfundsfag.

*** I Samfundsfagsnyt nr. 220, december 2020 har jeg skrevet en artikel på basis af interviewmaterialet, hvor fokus i højere grad er på de fagdidaktiske udfordringer i samfundsfagsundervisningen.

Jeg besøgte i alt cirka 20 skoler i Danmark, Norge, Sverige, England og Tyskland og talte med cirka 40 lærere og cirka 400 elever (som regel i grupper på 6-8 med en varighed på 30-40 minutter). Der har i alle tilfælde været tale om skoler med almene ungdomsuddannelser, dvs. elever fra cirka 16 til 20 år, der er blevet undervist i samfundsfag og tilsvarende fag (se note 3).

Fokus for denne artikel er at lægge op til en diskussion om samfundsfag som medborgerskabsfag. Lever faget og undervisningen op til målsætningerne om at bidrage til uddannelsen af unge mennesker til aktive og deltagende borgere i et demokratisk samfund?

Diskussionen i denne artikel handler primært om samfundsfag i Danmark. Med hensyn til de interviews, jeg har haft med lærere og elever i de andre lande, er det særdeles interessant, at både de samfundsproblemer, der peges på blandt eleverne, og holdningerne til det politiske system og politikerne er meget parallelle i alle landene. Set fra en fagdidaktisk synsvinkel er det helt klart en fælles udfordring for undervisningen og for lærere i samfundsfag og tilsvarende fag (se note 3) at realisere intentionerne om, at faget skal udvikle og styrke elevernes deltagelse i demokratiet.* Fra elevernes synsvinkel er det tilsvarende interessant at kunne iagttage, at der er rigtig mange paralleller i den måde, de opfatter både fagets indhold og de udfordringer, de møder i faget, på.**

Denne artikel har fokus på danske forhold, men de fælles træk, der er så tydelige i undersøgelsen, peger på nogle bredere fagdidaktiske udfordringer for uddannelsessystemet og ikke mindst samfundsfag og tilsvarende fag, først og fremmest hvilken rolle uddannelsessystemet generelt og samfundsfag har i at uddanne aktive, deltagende, demokratisk sindede medborgere i det senmoderne samfund. Undersøgelsen peger tydeligt på, at dette er en fælles udfordring i alle de involverede lande.

* Jeg har skrevet en sammenfatning til alle de lærere i de forskellige lande, som har deltaget i undersøgelsen, hvor jeg gør mere ud af de fælles fagdidaktiske udfordringer.

** Der vil blive offentliggjort artikler om dette i engelsksprogede fagdidaktiske tidsskrifter, blandt andet JSSE (Journal of Social Science Education).

Artiklen har to hovedafsnit:

Et afsnit, hvor fokus er på en diskursanalyse af den *intenderede** undervisning i samfundsfag, som den kommer til udtryk i formålsformuleringerne for faget. Med udgangspunkt i formålsformuleringerne for samfundsfagsundervisningen i Danmark foretages en kort sammenligning af disse med formuleringerne for tilsvarende fag i Norge, Sverige, England og Tyskland.

Et afsnit, hvor fokus er på , hvorledes lærere og elever formulerer både deres forståelse og oplevelse af formålet med den *realiserede* undervisning. Materialet, der ligger til grund for analysen af lærernes og elevernes forståelse og oplevelse af den realiserede undervisning, er elev- og lærerinterviews. I forbindelse med interviewene har jeg også overværet undervisning, men disse observationer er kun indgået som baggrundsmateriale for analysen af interviewene.

Med hensyn til lærerne er fokus på, dels hvordan de forstår formålet med faget, dels de udfordringer, der er forbundet med at realisere dette formål. For elevernes vedkommende er fokus på, dels hvad de opfatter som det vigtigste formål med faget, dels hvilke udfordringer de oplever med dette i den realiserede undervisning.

Både elev- og lærerinterviews er foregået på basis af en på forhånd fremsendt interviewguide.

Fremgangsmåden i det følgende er derfor:

- En kort diskussion af forholdet mellem medborgerskab og samfundsfag
- En undersøgelse af den officielle diskurs om formålet med samfundsfagsundervisningen i forskellige dele af uddannelsessystemet (grundskole, ungdomsuddannelser og læreruddannelsen)
- En perspektivering til formålet med samfundsfag og lignende fag (se note 2) i ungdomsuddannelserne i Norge, Sverige, Tyskland og England

* Se for eksempel Gymnasiepædagogik, Hans Reitzels Forlag, 2020, s. 132ff.

- Herefter sker der et perspektivskifte til det væsentligste i undersøgelsen, nemlig hvordan lærerne og eleverne oplever at undervise og blive undervist i samfundsfag og lignende fag i Danmark og de andre lande, der er nævnt ovenfor.

Om medborgerskab og samfundsfag

Som det fremgår af de øvrige artikler i dette nummer af POLIS, er der langtfra enighed om, hvad der ligger i begrebet medborgerskab, men sagt med al mulighed forsigtighed er der trods alt en vis enighed om nogle grundlæggende træk, der kort kan sammenfattes på følgende måde:*

- Borgernes aktive deltagelse i demokratiet er vigtigt. Det er ikke tilstrækkeligt at deltage i formelle valghandlinger. Demokratiet kan kun fungere, hvis borgerne er aktive og engagerede. I den forstand hælder de fleste opfattelser af begrebet i retning af en deltagerdemokratisk og deliberativ holdning.
- Forudsætningen for borgernes aktive deltagelse er viden om og forståelse af samfundsmæssige sammenhænge. Derfor er viden og information en grundpille, hvis borgerne skal kunne indgå i en dialog, hvor det er argumenter, der tæller.
- Demokratiet forudsætter, at individet kender sine rettigheder og pligter som aktiv samfundsborger.

* Se blandt andet Per Mouritsen: En plads i verden. Det moderne medborgerskab, Gyldendal 2015, Henry Milner: Civic literacy. How informed Citizens Make Democracy Work, Tufts University 2002, Elisabeth F. Chohen og Cyril Ghosh: Citizenship, Polity Press 2019, Torben Spanget Christensen (red.): Fagdidaktik i samfundsfag, Frydenlund 2017, Lotte Rahbek Schou: Deliberalistisk demokratiforståelse, Et bidrag til skolens demokratiopfattelse, in Kognition og pædagogik nr. 108 (2018), Peter Brøndum (red.): Samfundsdidaktik, Columbus 2018, Anders Stig Christensen: Kompetencer i samfundsfag: en undersøgelse af elevers verbalsproglige og multimodale samfundsfaglige kompetencer i 8. klasse i folkeskolen (ph.d.-afhandling), <https://www.ucviden.dk/en/publications/kompetencer-i-samfundsfag-en-undersogelse-af-elevers-verbalsproglige-udvikling>, Thomas P. Boje: Civilsamfund, medborgerskab og deltagelse, Hans Reitzels Forlag 2017.

Men inden undersøgelsen går i gang nogle ganske få betragtninger om forholdet mellem samfundsfag, demokrati og medborgerskab. Det er ikke hensigten at gå ind i debatten om forskellige medborgerskabsbegreber (om dette, se 25ff i dette nummer af POLIS), så her skal blot præciseres, hvilket udgangspunkt der bliver taget i denne artikel.

Det er artiklens udgangspunkt, at samfundsfaglig viden og forståelse er en forudsætning for at forstå og agere i den samfundsmæssige virkelighed. Uden en elementær viden om og forståelse af en samfundsfaglig tilgang til det samfund, den enkelte lever i, får man store vanskeligheder med at fungere som borger i et moderne samfund. Med andre ord kræver et aktivt medborgerskab, at den enkelte er i besiddelse af en grundlæggende samfundsfaglig forståelse og er i stand til selvstændig og kritisk stillingtagen til samfundsmæssige spørgsmål.

Som påpeget af adskillige fagdidaktikere* er samfundsfaglig viden og forståelse resultatet af, at der bliver bygget bro mellem samfundsvidenskabelig viden og den daglige pædagogiske praksis blandt eleverne og de studerende. Dette indebærer også, at samfundsfaglig viden, som eleverne møder i klasseværelset, er et resultat af samfundsvidenskabelig indsigt og didaktiseringen af denne i den konkrete undervisning. Ligesom det kræver nogle særlige faglige forudsætninger at formidle kemisk viden og forståelse, kræver det naturligvis også en specifik samfundsvidenskabelig viden at formidle samfundsfaglig viden. Dette indebærer naturligvis også, at samfundsfag som *selvstændigt* fag og selvstændig undervisningskompetence har en central funktion i forbindelse med demokratisk dannelse og medborgerskab. Den samfundsfaglige viden og forståelse skal formidles af uddannede samfundsfagslærere. Samfundsfaglig viden og forståelse er en forudsætning for den selvstændige og kritiske stillingtagen, der er en uadskillelig del af den demokratiske dannelse og det aktive medborgerskab.

Når det bliver sagt, at samfundsfaglig viden og forståelse er nødvendigt for at fungere som (med)borger i et demokratisk samfundsfag, er det samtidig sagt, at samfundsfaglig viden ikke

* Se blandt andet Göran og Linda Ekström (2015); mellem ämne och didaktik – om ämnesteoriers roll inom samhällkunskapsdidaktiken, Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education 2015:1. En online-version kan findes på: www.kau.se/nordidactica

er en tilstrækkelig forudsætning for medborgerskab. I uddannelsessammenhæng er det vigtigt at understrege, at et moderne medborgerskab kræver viden om og forståelse af humanistiske, samfundsvidenskabelige og naturvidenskabelige forhold. Et moderne medborgerskab fordrer, at disse vidensområder kompletterer hinanden – ingen af dem kan undværes, heller ikke det samfundsvidenskabelige. Desuden har samfundsfag den helt særlige rolle at formidle viden om og forståelse af substansen af de demokratiske processer i samfundet, hvilket kan skabe grundlaget for, at eleven kan tage kvalificeret stilling og agere i den samfundsmæssige væren.* Genstandsområdet for samfundsfag er de samfundsmæssige processer, der skaber demokratiet.

Diskursanalyse af formålsformuleringer i samfundsfag**

Inden for demokrati-forskningen skelner man mellem den liberale, den kommunitaristiske, den republikanske og den deliberative opfattelse.*** Uden at gå ind i en egentlig diskussion af forskellige demokratibegreber er konklusionen på analysen af formålsformuleringerne for den danske samfundsfagsundervisning, at disse primært er præget af den republikanske og den deliberative demokratiopfattelse. Dette gælder samfundsfagsundervisningen på alle niveauer i uddannelsessystemet.****

* Se en uddybning af dette i indledningen.

** Se Lars E.F. Johannesen, Tore Witsø Rafoss og Erik Børve Rasmussen: Hvordan bruke teori. Nyttige verktøy i kvalitativ analyse, Universitetsforlaget, Oslo 2018.

*** Anders Stig Christensen: Kompetencer i samfundsfag: en undersøgelse af elevers verbalsproglige og multimodale samfundsfaglige kompetencer i 8. klasse i folkeskolen (ph.d.-afhandling), <https://www.ucviden.dk/en/publications/kompetencer-i-samfundsfag-en-undersogelse-af-elevers-verbalsprogl>

**** De følgende citater er alle taget fra de officielle læreplaner – se UVM.dk

På grundskoleområdet hedder det blandt andet om samfundsfag:

”Eleverne skal i faget samfundsfag opnå viden og færdigheder, så de kan tage reflekteret stilling til samfundet og dets udvikling. Eleverne skal opnå kompetencer til aktiv deltagelse i et demokratisk samfund ...

Eleverne skal forholde sig til demokratiske grundværdier og spilleregler med henblik på deres egen deltagelse i samfundet.”

På gymnasieområdet hedder det blandt andet:

”... Ved at forbinde den aktuelle samfundsmæssige udvikling med sociologiske, økonomiske og politiske begreber kvalificeres elevernes standpunkter, handlemuligheder ...

Almendannelsen skal ... fremmes ved at give eleverne lyst og evne til at forholde sig til og deltage i den demokratiske debat og gennem undervisningens indhold og arbejdsformer engagere eleverne i forhold af betydning for demokratiet ...”

Om samfundsfag på læreruddannelsen hedder det:

”Samfundsfag ... (skal udvikle) ... samfundsmæssig indsigt og handlekompetence hos eleverne i folkeskolen samt deres evne til at se hverdagslivet i et historisk og samfundsmæssigt perspektiv ...

Politik, demokrati og deltagelse omhandler politisk og demokratisk dannelse for at styrke elevers kompetencer i forhold til selvstændig kritisk stillingtagen og aktiv deltagelse i samfundslivet.”

I alle tre tilfælde understreges vigtigheden af, at undervisningen i samfund skal styrke elevernes/kursisternes forudsætnin-

* <https://emu.dk/grundskole/samfundsfag/formaal?b=t5-t11>

** <https://www.uvm.dk/gymnasiale-uddannelser/fag-og-laereplaner/laereplaner-2017/stx-laereplaner-2017>

*** <https://www.ug.dk/uddannelser/professionsbacheloruddannelser/enkeltfag/laerer-i-folkeskolen-enkeltfag-og-tompladsordning/samfundsfag-undervisningsfag-laereruddannelsen>

ger for en aktiv deltagen i samfundslivet. Der tales om ”kompetencer til aktiv deltagelse i et demokratisk samfund ... lyst og evne til at forholde sig til og deltage i den demokratiske debat (og) at styrke elevernes kompetencer i forhold til selvstændig kritisk stillingtagen og aktiv deltagelse i samfundslivet”.

Inspirationen fra den republikanske demokratiopfattelse kan især spores i formuleringer som ”... demokratiske grundværdier” ... ”forhold af betydning for demokratiet ...” mens formuleringer som ”... egen deltagelse ...”, ”... handlemuligheder ...”, ”... aktiv deltagelse ...” og ”... deltage i den demokratiske debat ...” læner sig op ad en mere deliberativ demokratiopfattelse. Bag disse formuleringer ligger også et ideal om den rationelle, oplyste borger, der på et kvalificeret grundlag kan tage stilling til samfundsmæssige spørgsmål. I forhold til den klassiske dikotomi mellem konkurrence- og deltagelsesdemokrati ligger de officielle formålsformuleringer tydeligt i retning af et deltagelsesdemokratiske ideal.

Med diskursteoretiske begreber kan man sige, at nodalpunktet i formålsformuleringerne er demokrati, som bliver forbundet med ord og begreber som ”reflekteret stillingtagen”, ”aktive deltagelse”, ”... kvalificeres standpunkter og handlemuligheder”, ”engagere sig”, ”samfundsmæssig indsigt og handlekompetencer” og ”kritisk stillingtagen”.

At begrebet demokrati er et godt eksempel på en flydende betegnelse, fremgår tydeligt af de forskellige demokratiopfattelser, der er nævnt ovenfor. Ud over den rent denotative betydning af ordet (folkestyre) er det først, når det bliver forbundet med begreber som deltagelse, stillingtagen m.m., at begrebet får en reel betydning. Men det indikerer naturligvis også, at begrebet er flertydigt, og at indholdet kan skifte.

Ud fra en diskursteoretisk analyse kan man konkludere, at den dominerende diskurs om demokrati i en dansk sammenhæng bliver forbundet med en overvejende republikansk og deliberativ demokratiforståelse,* idet begge lægger vægt på at udvikle

* Anders Stig Christensen: Kompetencer i samfundsfag: En undersøgelse af elevernes verbalsproglige og multimodale samfundsfaglige kompetencer i 8. klasse i folkeskolen (ph.d.-afhandling), <https://www.ucviden.dk/en/publications/kompetencer-i-samfundsfag-en-undersogelse-af-elevers-verbalsproglige-udvikling>

demokratiske værdier og styrke deltagelsen i de politiske processer. I den forstand kan man sige, at den dominerende diskurs i formålsformuleringerne for samfundsfag lægger sig op ad en idé om, at eleverne skal uddannes til et aktivt og deltagende medborgerskab.

Men hvad indebærer det?

Den tyske fagdidaktiker Joachim Detjen* har opstillet en typologi over borgertyper. Han skelner mellem:

- Den uinteresserede borger
- Den reflekterede borger
- Den interventionsparate borger.
- Den aktive borger

Detjens pointe er, at undervisningen som mindstemål skal have til hensigt at uddanne den reflekterede borger. Det karakteristiske ved denne borgertype er, at vedkommende har en viden om og forståelse af samfundsmæssige forhold, som gør vedkommende i stand til at træffe reflekterede beslutninger om politiske forhold, typisk ved valg.

Omvendt er maksimalmålet for undervisningen den aktive borger, som er karakteriseret ved selv at deltage i politik ved at engagere sig i partier, bevægelser eller organisationer, eventuelt også lade sig vælge. Midt mellem finder vi den interventionsparate borger, som har den tilstrækkelige viden om og forståelse af samfundsmæssige sammenhænge til at engagere sig i politiske spørgsmål, når vedkommende finder det relevant.

Når man læser formålsformuleringerne, fremgår det klart, at målet med samfundsfagsundervisningen i det mindste er at undgå den uinteresserede borger, men til gengæld er det ikke klart, hvilke af de øvrige borgertyper der er idealet for samfundsfagsundervisningen.

* Joachim Detjen: Politische Bildung – Geschichte und Gegenwart in Deutschland, de Gruyter Oldenbourg 2013.

Uddrag af formålsformuleringer i andre lande*

Politik/England:

Formålet er at udvikle ... *en informeret forståelse af politiske strukturer og problemstillinger ... udvikle evnen til kritisk analyse ... og kunne foretage vurderinger (og) udvikle interessen for og engagementet i politik.*

Sociologi/England

... sociologi skal inspirere og engagere eleverne ... Eleverne skal udvikle kritisk tænkning og undersøge og diskutere aktuelle sociale spørgsmål, så de kan udfordre dagligdags opfattelser af sociale fænomener ... (de skal) blive bedre til at spille en positiv, aktiv og informeret rolle i samfundet.

Politik/Tyskland:

Den vigtigste kompetence ... er at udvikle politisk myndighed i form af kompetence til at orientere sig, analysere, vurdere og handle i spørgsmål, der vedrører ... politik i en globaliseret verden.

Samfundsfag/Norge:

Samfundsfag er et centralt fag for at eleverne skal udvikle sig til engagerede og kritisk tænkende deltagere i samfundet ... Således skal samfundsfag bidrage til at styrke elevernes forståelse af det samfund, de lever i, og hvorledes samfundet former dem som mennesker. Eleverne skal forstå, at de kan bidrage til en bæredygtig samfundsudvikling ved at være aktive medborgere ...

Samfundsfag/Sverige:

Undervisningen i samfundsfag skal sigte på, eleverne ... fordyber sig og udvikler viden om menneskers livsvilkår ... Desuden skal undervisningen bidrage til at skabe forudsætninger for en aktiv deltagelse i samfundslivet.

Pladsen levner ikke mulighed for at gå i dybden med en grundig analyse af formålsformuleringerne for samfundsfagsundervisningen i forskellige lande, men et kort blik på de citerede formålsformuleringer viser tydeligt, at når man taler om det *intenderede* formål med at undervise i samfundsfag, er der en næsten bemærkelsesværdig overensstemmelse. Formuleringer

* Egne oversættelser.

som *"interessen for og engagementet i politik"*, *"en positiv, aktiv og informeret rolle i samfundet"*, *"vurdere og handle"*, *"at være aktive medborgere"* og *"skabe forudsætninger for en aktiv deltagelse i samfundslivet"* understreger alle den samme intention, nemlig at samfundsfagsundervisningen skal skabe forudsætningerne for en aktiv deltagelse i samfundslivet.

Det er interessant at iagttage, at den kritiske dimension ikke optræder eksplicit i den danske formålsformulering. Det gør den til gengæld både når det drejer sig om politik og sociologi i det engelsk A-level-fag. Sat lidt på spidsen kan man forfægte den hypotese, at den officielle danske diskurs for formålet med samfundsfagsundervisningen lægger mere vægt på at integrere eleverne i den danske demokratiforståelse end på at udvikle deres kritiske sans over for det samfund, de skal være borgere i.

For at sætte problemstillingen i perspektiv er det interessant at iagttage, hvordan formålsformuleringerne har ændret sig i samfundsfag. I 1987-bekendtgørelsen hed det blandt andet:

"at eleverne kan afdække forudsætninger for egne og andres synspunkter og handlinger og gøre rede for, hvilke værdiopfattelser der ligger til grund ..."

Dette fokus på at afdække forudsætningerne for politiske holdninger og udsagn, som i høj grad lægger op til en kritisk analyse, er væk i senere bekendtgørelser og erstattet af formuleringer om deltagelse i demokratiet og styrkelse af de demokratiske værdier.

Vægten er forskubbet fra at fremme elevernes evne til at afdække forudsætningerne for egne og andres synspunkter til at styrke de demokratiske værdier, uden at der lægges op til en analyse og diskussion af disse værdier.

I 1993-bekendtgørelsen hedder det som en del af formålet med samfundsfagsundervisningen:

"Undervisningen ... skal sikre eleverne en større forståelse af omverdenen, give dem samfundsfaglig fantasi og således styrke deres muligheder for at fungere som engagerede samfundsborgere."

Den samfundsfaglige fantasi er i dagens bekendtgørelse væk som selvstændig målsætning, og det er da også interessant at bemærke, at det nu er forhold af betydning for demokratiet, der er i centrum, ikke det generelle samfundsperspektiv, som det fremhæves i 1993-bekendtgørelsen.

Det er også interessant at bemærke, at det kun er i bekendtgørelsen for samfundsfag i læreruddannelsen, at vigtigheden af den *kritiske* stillingtagen bliver understreget. Det er ikke umiddelbart muligt at finde et svar på, hvorfor denne dimension ikke figurerer i bekendtgørelserne i samfundsfag på de øvrige uddannelser, men man kan forfægte den hypotese, at den stadig større vægt på de lidt udefinerlige danske værdier har skubbet den kritiske dimension i baggrunden.

Helt parallelt med formålsformuleringerne for den danske samfundsundervisning kan man med Detjens begreber konkludere, at undervisningen i alle de involverede lande har som minimalmålsætning at undgå den uinteresserede borger. Men også parallelt med Danmark er der ikke formuleringer, der peger på, hvilke af de andre borgertyper der er idealet for samfundsfagsundervisningen.*

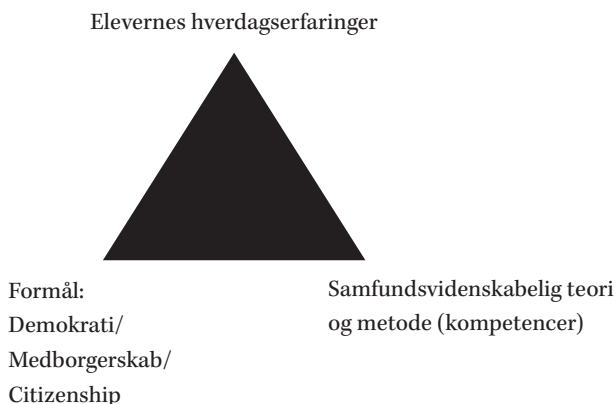
I konklusionen vil jeg vende tilbage til dette spørgsmål: Skal undervisningen i samfundsfag have et eksplicit formål med hensyn til hvad der menes med at uddanne aktive samfundsborgere?

Lærernes oplevelse af at undervise i samfundsfag

Interviewene med lærerne tog udgangspunkt i nedenstående model om forholdet mellem elevernes hverdagserfaringer, uddannelse til demokrati og samfundsvidenskabelige kompetencer. Lærerne blev bedt om at reflektere over fagets praksis i forhold til modellen.

* Det er interessant at konstatere, hvor mange lighedspunkter der er både mellem formålsformuleringerne for samfundsfagsundervisningen i de forskellige lande og i ret høj grad også i indholdsbeskrivelserne. Det ville være en selvstændig, men interessant undersøgelse at undersøge fagernes historie for at spore det helt tydelige fælles ophav.

Model: Den fagdidaktiske trekant*

Når lærerne selv formulerer, hvad de ser som det vigtigste formål med undervisningen i samfundsfag, er der en klar tendens til, at formålet om undervisning til demokratisk dannelse og aktivitet bliver formuleret som det vigtigste mål for undervisningen. Der er imidlertid også en tendens til, at indholdet i den demokratiske dannelse står mindre klart, når lærerne skal formulere sig om, hvordan målsætningen om den demokratiske dannelse skal omsættes i den faglige og didaktiske praksis. I forhold til de to øvrige elementer i figuren kan man sammenfatte de fleste læreres udsagn på følgende måde:

De fleste lærere finder det vigtigt i et eller andet omfang at tage udgangspunkt i elevernes hverdagserfaringer og tage sigte på at udvikle den demokratiske dannelse og medborgerskab.

* Modellen er en videreudvikling af den klassiske didaktiske trekant, hvor »hjørnerne« består af elev, lærer og stof. I sammenhæng med diskussionen om samfundsfag som medborgerskabsfag er »elevhjørnet« erstattet af elevernes hverdagserfaringer, »lærerhjørnet« erstattet af den samfundsvidenskabelige teori og metode, idet lærerne er eksponent for denne, og »stoffhjørnet« erstattet af formålet med undervisningen, nemlig demokrati og medborgerskab. Modellen er også inspireret af Olson (2020).

... mit udgangspunkt for ethvert emne er elevernes liv og meninger, deres idéer og værdier ... og jeg synes, det er en god måde at udtrykke sig på, når eleverne siger, de mister deres uskyld ... det er så vigtigt at være en kritisk tænder og stille spørgsmål ... en af mine største bekymringer er politisk apati ... (engelsk lærer)

*... lære dem værdien af demokratiet og gøre dem klar – at de vil deltage og have engagement – lære dem at stille kritiske spørgsmål – at lære dem tolerance og respekt for andre meninger ...
(tysk samfundsfagslærer)*

*Det er demokratibegrebet, der er den store overskrift
(norsk samfundsfagslærer)*

Tilegnelsen af samfundsvidenskabelig teori og metode ses af lærerne som et nødvendigt og ønskværdigt middel i processen mod at give eleverne forudsætningerne for at blive aktive samfundsborgere, selv om mange også ser en stor fagdidaktisk udfordring i faktisk at få dette til at lykkes, jævnfør følgende citater.

... de bliver ikke aktive af det ... det synes jeg er udfordringen fra at være skolefag til en helt naturlig interesse for ting, der måske relaterer sig til faget, men også noget, der breder horisonten ud ... (dansk lærer)

*Vigtigste fagdidaktiske udfordringer
... at få dem til at orientere sig og få dem til at tilegne sig og få dem til at interessere sig for samfundet også når det ikke er undervisningsrelevant – at det ikke bare er et fag ... (dansk lærer)*

... selv om der er et akademisk aspekt i at lære om forskellige sociologiske studier, forsøger jeg at relatere det til, hvordan de lever nu, deres erfaringer og deres daglige liv ... du kan ikke undervise i sociologi uden at have et medborgerskabsperspektiv ... (engelsk lærer)

Set fra lærersynsvinkel er det helt klart en målsætning at koble elementerne i den fagdidaktiske trekant sammen, men som det både fremgår af ovenstående lærerudsagn og analysen nedenfor, er det i virkelighedens verden netop her – i spændingsfeltet mellem trekantens spidser – at de vigtigste og største udfordringer også ligger.

Sat lidt på spidsen kan man hævde, at den dominerende diskurs blandt lærerne er, at de betragter faget som et fag, der skal fremme elevernes viden om, forståelse for og deltagelse i demokratiet, men samtidig kan man konkludere, at disse målsætninger bliver formuleret på et ret overordnet niveau. Det sidste hænger måske også sammen med, at bedømmelseskriterierne, evaluerings- og eksamensformerne kun i meget begrænset omfang lægger op til at vurdere, hvorvidt de overordnede målsætninger faktisk bliver realiseret (denne problemstilling bliver tydeliggjort i interviewet med Claudia Lenz, se s. 173). Det er med andre ord vanskeligt at vurdere, om det realiserede indhold i undervisningen lever op til intentionen.

Eleverne

Eleverne peger i deres udsagn i meget høj grad på kendskab til og forståelse af samfundsforhold og demokrati som det helt centrale i faget. På den måde kan man sige, at der er overensstemmelse mellem lærernes intentioner med undervisningen i faget og elevernes oplevelse af faget.

Det vigtigste er viden om demokrati ...

(svensk elev)

Det vigtigste – at forstå samfundet – hvordan det foregår – hvordan landet styres

(norsk elev)

Om undervisning i sociologi/samfundsfag

... vi ser ting, som vi har en tendens til at overse ... du begynder at kunne gennemskue al ting, selv ting fra fortiden ... når jeg ser nyhederne, kan du gennemskue dem ... vi kan gennemskue film som Askepot ... nu kan vi se undertrykkelsen fra mænd ... det ændrer den måde, du tænker på, og styrker

den kritiske tænkning og ændrer de ting, du har lært at tro på ... det udfordrer, hvad du grundlæggende har troet på, og du tænker på en helt anden måde, end du har gjort før ... det fjerner din uskyld og styrker din opmærksomhed i situationer ... man bliver faktisk lidt stolt af sig selv ...
(engelsk elev)

Det sidste citat må siges at være en ønskesituation for enhver underviser i faget!

Til gengæld må man konstatere, at ambitionen om at uddanne aktive samfundsborgere til en vis grad står som et postulat. Meget få elever er politisk aktive, mens de går på en ungdomsuddannelse. Det er selvfølgelig ikke nødvendigvis udtryk for, at eleverne ikke bliver aktive samfundsborgere, når de har forladt uddannelsessystemet, men måske alligevel en indikator på, at den aktiverende del af samfundsfagsundervisningen ikke står tilstrækkelig stærkt i undervisningen. Set i forhold til, at selve fagets eksistensberettigelse handler om at give eleverne forudsætningerne for at blive aktive samfundsborgere, kan man med en vis forsigtighed godt tillade sig at stille spørgsmålet, om faget lever op til denne målsætning? Det er i øvrigt at interessant at bemærke, at både elever og lærere i stor udstrækning udtrykker sig meget abstrakt, når de taler om vigtigheden af, at samfundsfag skal uddanne eleverne til demokrati og ofte i vendinger, ingen kan være uenig i. Man kan i forlængelse af ovenstående stille det spørgsmål, i hvilken grad de har internaliseret den samfundsfaglige viden på en sådan måde, at de bliver aktive deltagere i det politiske liv, jævnfør Detjens typologi over borgertyper ovenfor.

Jeg bliver vældig træt af politik generelt, men jeg kan godt lide samfundsfag – det er vældig spændende
(norsk elev)

... politisk aktiv – det er vigtige er, at man er medlem af frivillige organisationer og sådan noget ... men der er simpelthen for meget i gymnasiet til at være medlem ...
(dansk elev)

...jeg synes, det er, som om der bliver læst over de almindelige formål – og så er vi nede i de faglige mål og kernestoffet lynhurtigt ... det er, som om det bliver dækket automatisk. Der er ikke meget refleksion over, hvordan man aktivt arbejder med de ting ...
(dansk lærer)

Konklusion

Med Detjens begreber kan man stille det spørgsmål, om samfundsfagsundervisningen – både set fra et lærer- og elevperspektiv – når længere end til at uddanne eleverne til at blive reflekterede tilskuere.

Lidt skarpt kan man formulere det på den måde, at både lærere og elever er enige om, at forståelsen af demokratiet er et af de vigtigste formål med faget, men at det kun i begrænset omfang lykkes at omsætte den interesse for faget, som helt tydeligt kommer til udtryk i rigtig mange elevudsagn, til konkret politisk aktivitet hos eleverne og til konkret interesse for politik i det hele taget. *Med andre ord kan man problematisere, om undervisningen i tilstrækkeligt omfang uddanner interventionsparate og aktive samfundsborgere.*

Denne problemstilling bliver yderligere sat i relief af, at det er et gennemgående træk i elevudsagnene, at de ikke har ret stor tillid til politikere og det politiske systems evne til at løse de problemer, som de unge ser som de væsentlige i samfundet, ikke mindst klimaproblemerne. Det skal bemærkes, at denne manglende tillid til det politiske system kan spores i andre undersøgelser.* Det tyder på, at der er en vis modsætning mellem elevernes interesse for faget og deres tiltro til, at det demokrati, de lærer om i undervisningen, faktisk kan løse de problemer, de opfatter som væsentlige. Uden at gå ind i en egentlig diskussion af dette tyder dette på den mere generelle legitimitetskrise, som mange forskere peger på er en udfordring for det politiske system i mange lande.

I betragtning af fagets intention om at være et fag, der bidrager til elevernes medborgerskab, bør denne modsætning blive taget mere alvorligt af underviserne i faget, end det fremgår af

* Se for eksempel DUF (Dansk Ungdoms Fællesråd): Er demokratiet i krise (2020). Findes på <https://duf.dk>

de lærerinterviews, der er gennemført. Det er ikke et tema, der spiller nogen væsentlig rolle, når lærerne omtaler de fagdidaktiske udfordringer i faget.

Hvis vi igen vender tilbage til Detjens typologi over borgertyper, kan man stille det spørgsmål, hvordan undervisningen skal føre frem til, at eleverne bliver interventionsparate eller aktive borgere, hvis de mangler tillid til det politiske system?

En forsigtig hypotese i relation til samfundsfag som medborgerskabsfag er derfor

- at intentionen om demokratisk dannelse i form af både kendskab til og forståelse af aktuelle samfundsforhold i høj grad ser ud til at blive formuleret af lærerne. Det intendede formål med samfundsfagsundervisningen bliver helt klart afspejlet i lærernes opfattelse af faget.
- Til gengæld kan man godt hævde, at intentionen om at uddanne aktive, deltagende og engagerede medborgere står lidt som et postulat, da dette kun i begrænset omfang afspejler sig i lærernes og elevernes oplevelse af undervisningspraksis i faget. Man kan godt stille det spørgsmål, om undervisningen i tilstrækkelig grad skaber motivation og tillid til egne evner i forbindelse med deltagelse i de demokratiske processer. Dette kræver naturligvis også en diskussion af, hvorledes elevernes forskellige forudsætninger imødekommes, og hvorledes samfundsfagligheden knyttes an til elevernes livsverden, jævnfør den fagdidaktiske trekant (se s.).

På denne baggrund kan man – jævnfør overskriften på artiklen – stille det retoriske spørgsmål, om samfundsfag uddanner eleverne til at blive *tilskuere* til den demokratiske proces, eller om de bliver uddannet til at blive *deltagere* i den demokratiske proces.

Som en slags konklusion kan man formulere følgende spørgsmål:

Bør man på baggrund af hypotesen ovenfor overveje, hvordan samfundsfagsundervisningen i højere grad kan inspirere de unge til politisk og samfundsmæssig aktivitet

i bredeste forstand – dvs. blive aktive deltagere og ikke tilskuere – og bør man diskutere, hvordan undervisningen kan tilrettelægges, så der indgår flere udadvendte og aktiverende undervisningsformer, ikke blot som enkeltstående begivenheder, men som en mere systematisk indsats for, at samfundsfag kan blive et fag, der i praksis er med til at uddanne vores elever til et *aktivt og kritisk medborgerskab*?

Litteratur

- Brøndum, Peter (red.) (2018): Samfundsdidaktik, Columbus
- Boje, Thomas P (2017): *Civilsamfund, medborgerskab og deltagelse*, København, Hans Reitzels Forlag
- Christensen, Anders Stig: *Kompetencer i samfundsfag: En undersøgelse af elevers verbalsproglige og multimodale samfundsfaglige kompetencer i 8. klasse i folkeskolen* (ph.d.-afhandling), <https://www.ucviden.dk/en/publications/kompetencer-i-samfundsfag-en-undersogelse-af-ellers-verbalsprog>
- Chohen, Elisabeth F. og Cyril Ghosh (2019): *Citizenship*, Polity Press
- Christensen, Torben Spanget (red.) (2017): *Fagdidaktik i samfundsfag*, Frydenlund
- Dale, Lars Erling (1998), *Pædagogik og professionalitet*, København: Klim
- Detjen, Joachim: *Politische Bildung – Geschichte und Gegenwart in Deutschland*, de Gruyter Oldenbourg 2013
- DUF (Dansk Ungdoms Fællesråd) (2020): *Er demokratiet i krise* (2020). Findes på <https://duf.dk>
- Dolin, Jens, Gitte Ingerslev og Hanne Sparholt Jørgensen m.fl. (2020): *Gymnasiepædagogik*, Hans Reitzels Forlag
- Ekstrøm, Göran og Linda (2015); *Mellem ämne och didaktik – om ämnesteoriers roll inom samhällskunskapsdidaktiken*, Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education 2015:1. En online-version kan findes på: www.kau.se/nordidactica
- Hansen, Mogens (2020): *Fagdidaktiske udfordringer*, Samfundsfagsnyt nr. 220, december 2020
- Johannesen, Lars E.F., Tore Witsø Rafoss og Erik Børve Rasmussen: *Hvordan bruke teori. Nyttige verktøy i kvalitativ analyse*, Universitetsforlaget, Oslo 2018
- Milner, Henry (2002): *Civic literacy. How informed Citizens Make Democracy Work*, Tufts University
- Mouritsen, Per (2015): *En plads i verden. Det moderne medborgerskab*, Gyldendal
- Olson, Maria (2020), *Från skolans medborgarbildande möjlighet till samhällskunskaps- ämnets – en väg framåt?* Utbildning & Demokrati 2020, vol. 29, nr. 2, 29-61 (<https://www.oru.se/globalassets/oru-sv/forskning/forskningsmiljoer/hs/humus/utbildning-och-demokrati/2020/nr-2/maria-olson---fran-skolans-medborgarbildande-mojlighet-till-samhallskunskapsamnets--en-vag-framat.pdf>)
- Schou, Lotte Rahbek: *Deliberalistisk demokratiforståelse, Et bidrag til skolens demokratiopfattelse*, i *Kognition og pædagogik* nr. 108 (2018),
- Undervisningsministeriet: <https://emu.dk/grundskole/samfundsfag/formaal?b=t5-t11>
- Undervisningsministeriet: <https://www.uvm.dk/gymnasiale-uddannelser/fag-og-laereplaner/laereplaner-2017/stx-laereplaner-2017>
- Undervisningsministeriet: <https://www.ug.dk/uddannelser/professionsbacheloruddannelser/enkeltfag/laerer-i-folkeskolen-enkeltfag-og-tompladsordning/samfundsfag-undervisningsfag-laererruddannelsen>